

**XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN -
TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASININ İŞTİRAKI**

Pərviz Səfərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parviz.safarov60@mail.ru

***Açar sözlər:** Azərbaycan, Türkiyə, Naxçıvan, tarixi gerçəklik, təhlükəsizlik tədbirləri, erməni işğalı, nəqliyyat blokadası, humanitar yardımlar, layihələr, Heydər Əliyevin fəaliyyəti.*

Məqalədə XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında – Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyini qazandıqdan sonra formalaşan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Azərbaycan Respublikasının tarixi ədalətsizlik nəticəsində anklav şəklinə düşmüş Naxçıvan bölgəsinin iştirakı, Ermənistanın Naxçıvanı işğal etmək planı və təhdidləri, bu planları dəf etmək istiqamətində Türkiyənin səyləri, iqtisadi-nəqliyyat blokadası şəraitində yaşayan Naxçıvanın Türkiyə ilə əlaqələr qurması, göstərilən humanitar yardımlar və gələcəyə hesablanmış birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün tərəflərin birgə fəaliyyətindən danışılır. Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə aid məqamlar da yer alıb. Xüsusilə Heydər Əliyevin Naxçıvanı iqtisadi-nəqliyyat və enerji böhranından çıxarmaq istiqamətində Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərləri ilə siyasi təmasları və birgə fəaliyyəti məqalədə öz əksini tapıb.

**УЧАСТИЕ НАХИЧЕВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ В
СТАНОВЛЕНИИ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С ТУРЦИЕЙ В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90 -Х ГГ XX ВЕКА**

Парвиз Сафаров

***Ключевые слова:** Азербайджан, Турция, Нахичевань, исторические реалии, меры безопасности, армянская агрессия, транспортная блокада, гуманитарная помощь, проекты, деятельность Гейдара Алиева*

Статья рассмотрено участие Нахичеванского региона, который в результате исторической несправедливости попал в положение анклава, в связях Азербайджана с Турцией, которые вошли в процесс

формирования и развития в первой половине 90-х гг. XX века. Также отмечается о планах и угрозах Армении по захвату Нахичеванской Автономной Республики, о мерах Турции по предотвращению этих планов, о формировании отношений с ней Нахичеванской Автономной Республики существующей в условиях транспортно-экономической блокады навязанной Арменией, об оказанной гуманитарной помощи жителям НАР Турцией и стремлениям сторон по осуществлению совместных проектов рассчитанных на будущее. В статье нашло отражение также отдельные страницы нахичеванского периода жизни и деятельности Общенационального Лидера Гейдара Алиева. Особо подчеркивается его личные контакты с руководством Турецкой Республики и взаимодействие с ними по выводу НАР из транспортной, экономической и энергетической блокады.

**THE PARTICIPATION OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS
REPUBLIC IN THE FORMATION OF AZERBAIJAN- TURKIYE
RELATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 90S OF THE 20 TH
CENTURY**

Parviz Safarov

Keywords: Azerbaijan, Turkiye, Nakhchivan, historical reality, security measures, Armenian occupation, transportation blockade, humanitarian aid, projects, activity of Heydar Aliyev

The article discusses the formation of Azerbaijan-Turkey relations in the first half of the 1990s, following the Republic of Azerbaijan's independence. It highlights the involvement of the Nakhchivan region, which had become an enclave due to historical injustices, in these relations. The article also addresses Armenia's plans to occupy Nakhchivan and the threats it posed, as well as Turkey's efforts to counter these plans. In the context of the economic and transport blockade Nakhchivan faced, the article explores how the region established connections with Turkey, including humanitarian aid and the implementation of joint projects aimed at the future.

The article also touches upon the period of National Leader Heydar Aliyev's life and activities in Nakhchivan, focusing particularly on his political contacts and joint efforts with Turkish leaders to help Nakhchivan overcome its economic, transport, and energy crises. These interactions are central to the article's discussion.

Qafqazda və Azərbaycanda daim strateji maraqları olan regional güclərdən biri Türkiyədir. Türkiyə Azərbaycan Respublikasının regionda təbii müttəfiqi sayılan Türkiyə müstəqilliyinin ilk illərində ona beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində imkanlarına uyğun yardım göstərərək, onun təbii sərvətlərinin istismarında iştirak edərək daxili enerji tələbatını təmin etmək, Qərbin neft şirkətlərinin iştirakı ilə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazasına çıxaran neft kəmərinə öz ərazisindən keçməsinə çalışaraq öz strateji əhəmiyyətini artırmağa, eləcə də Azərbaycandan tranzit ərazi kimi yararlanaraq Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinə çıxmağa səy göstərirdi. Türkiyə gözəl anlayırdı ki, Azərbaycanla yeganə kiçik sərhəd zolağının mövcud olduğu Naxçıvan bölgəsi onun Qafqaz, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya strategiyasında necə önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, Azərbaycan da Naxçıvanın strateji əhəmiyyətini yaxşı dərk edirdi. Ona görə də 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın Qarabağla yanaşı Naxçıvana da təcavüzkar niyyətlərini qəti dəf etməkdə Türkiyənin qəti addımlarına ümid bəsləyirdi. Bu dövrdə Heydər Əliyevin Naxçıvanın rəhbəri olaraq uzaqgörən və cəsarətli addımları, Türkiyə ilə əlaqələr qurması və bölgənin blokada nəticəsində yaranmış ağır durumunun yaxşılaşdırılması, həmçinin Türkiyə Cümhuriyyəti rəhbərliyinin buna qarşılıq verməsi və Naxçıvanın hər vəclə təcavüzdən qorumaq istiqamətində verdikləri qətiyyətli bəyanatlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhlükəsizliyini təmin etdi, sonradan bu bölgə Azərbaycan - Türkiyə əlaqələrinin inkişafında mühüm həlqəyə çevrildi.

1. Naxçıvanın təhlükəsizliyini və toxunulmazlığını təmin etmək təmin etmək sahəsində Türkiyənin fəallığının siyasi və tarixi amilləri

Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşmiş, coğrafi cəhətdən əlverişli mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara malik Azərbaycanda baş verən hadisələr fonunda Qərb dövlətlərinin və Türkiyənin regionda fəallıq göstərmələri Rusiya və İran tərəfindən kəskin siyasi ziddiyyətlərlə qarşılandı. Cənubi Qafqaz şərqə qərb arasında bir növ bağlayıcı həlqə rolunu oynayır. Müstəqil Cənubi Qafqaz dövlətlərinin meydana gəlməsi bu regionun böyük iqtisadi, hərbi-strateji imkanlarını bir daha qabarıq şəkildə ortaya qoydu. Yalnız enerji daşıyıcıları və Gürcüstanın dünya okeanlarına çıxışı ilə gündəmə gələn bu region yaxın perspektivdə mühüm nəqliyyat - kommunikasiya dəhlizinə çevrilməklə Mərkəzi Asiyanı da öz arxasına apararaq Rusiyadan yan keçməklə onu Avropaya çıxaran lokomotivə çevrildi. Xəzərlə Qara dənizi birləşdirən körpüyəbənzər bu mühüm zəncirin ən vacib həlqəsi isə inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malik Azərbaycan idi. Əgər buraya ölkənin zəngin təbii ehtiyatlarını da əlavə etsək onda Azərbaycan uğrunda gedən çarpışmanın coğrafiyasının niyə belə geniş olduğunu anlayırıq. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika siyasəti uzaq perspektivə hesablanmışdır. Bu nəqliyyat yolunun mühüm həlqəsi həm də hələ

Sovet dövründə mövcud olmuş və 90-cı illərin birinci yarısında Ermənistan tərəfindən bağlanmış Azərbaycanı Naxçıvan və Türkiyə ilə birləşdirəcək Mehri dəhlizi idi. Bu dəhliz əlverişli relyefinə görə sərnəşin, yükdaşımlar üçün iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olmaqla Naxçıvanı beynəlxalq miqyasda mühüm nəqliyyat qovşağına çevirə bilirdi.

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, onun ətrafında geosiyasi qarşıdurmanı gərginləşdirir, burada ənənəvi maraqları olan Rusiya, İran və Türkiyə arasında ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirirdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra özünü onun hüquqi varisi edən Rusiya Federasiyası bəyan etdi ki, yeni yaranmış Müstəqil Dövlətlər Birliyi Rusiya üçün həyati əhəmiyyəti olan təsir dairəsidir. Ordu üzərində vahid komandanlıq, vahid iqtisadi məkan, həmçinin unikal mədəni məkan ümumi sərhədlər və ümumi rus dili, bunlar Rusiyanın MDB çərçivəsində ən vacib göstərilənləridir. Rusiya Federasiyasının keçmiş Xarici İşlər naziri A.Korıyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Rusiya bu maraqlarını bütün mümkün, hətta ən sərt vasitələrlə qoruyacaq [12, s.16]. Münaqişələr baş verdikdə, Cənubi Qafqaz ölkələri (xüsusilə, Gürcüstan və Azərbaycan) bu təzyiqi həqiqətən öz üzərində hiss edirdilər. 1988-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində qiyam qaldıran erməni əhalisini yönəldən Ermənistan 1991-ci ildən Naxçıvan MR-ını tam nəqliyyat blokadasına salmışdır. Rusiya Ermənistana böyük təzyiq imkanları olmasına baxmayaraq Naxçıvanın ağır blokadasını aradan qaldırmaq üçün heç bir tədbir görmədi.

İranın Qafqazda maraqları Rusiyanın və Türkiyənin maraqları ilə toqquşurdu və burada qarşılıqlı anlaşmaya gedən yol çox uzun idi. İranın Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Türkiyənin hərbi bazasının yerləşdirilməsi mümkünlüyü barədə mətbuatda gedən polimikalara reaksiyası və ya Qarabağ münaqişəsi arasında nəzərdə tutulan sülhyaratma kontingentinin həm də Türkiyə hərbiçilərindən ibarət olması barədə ehtimal və təkliflərdə Tehran sərt bəyanatla cavab vermişdir. Baxmayaraq ki, Türkiyə vaxtilə Naxçıvanın təhlükəsizliyi baxımından öz üzərinə öhdəliklər götürmüşdür.

XIX əsrin 20-30-cu illərində Rusiya–İran və Rusiya–Türkiyə müharibələrinin Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatmasından sonra Rusiya İmperiyası qəti olaraq Gürcüstanda möhkəmlənərək - Azərbaycanın şimalını da öz ərazilərinə qatdı. 16 (28) may 1812-ci ildə Osmanlı İmperiyası ilə Rusiya İmperiyası arasında Buxarestdə bağlanmış müqaviləyə əsasən Cənubi Qafqaz Rusiyanın mənafə dairəsinə keçdi [2, s.84]. Cənubi Qafqaz Türkiyə və İrandan on minlərlə erməni köçürülməyə başladı. İki il ərzində İrandan Azərbaycana 40 min, Anadoludan isə 84 min erməni köçürüldü. Digər məlumatlara görə bu illərdə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa ermənilər kütləvi şəkildə (təxminən 200 min) köçürülmüşdür [30,s.58]. Köçürülənlərin əsas hissəsi keçmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində Bakı və Yelizavetpol quberniyasında

yerləşdirildilər. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi [25, s.124-125].

Qarabağ başlamış erməni qiyamı, azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərin cəzasız qaldığını görən ermənilər ruhlanaraq Naxçıvana qarşı da həmlələrini artırırdılar. 1990-cı ilin yanvarında Naxçıvanın Şərur, Şahbuz və Ordubad rayonlarının sərhəd kəndləri erməni həmlələrinə məruz qaldı. Ən ağır hücum Şərurun Sədərək kəndi məruz qaldı. Erməni quldur dəstələrinin həmlələri, yerli əhali və sərhədi qoruyan milis (polis) qüvvələri arasında itkilər, Moskvanın seyirçi mövqeyi insanların səbrini lap daşırdı. 19 yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR Ali Soveti (parlament), Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını elan etdi [18, s.81-83].

Hələ, 1918-ci ildə Rusiyanın Brest anlaşmasını imzalamasına yaxın dövrdə İstanbulda Gürcüstan və indiki Ermənistanın qərbindəki bəzi əraziləri, o cümlədən, Azərbaycan və Qafqazın işğalında torpaqları özündə birləşdirən dini ideologiyaya əsaslanan bir sultanlıq yaratmaq planı hazırlamışdır. Osmanlı bu yolla özlərini rus təhlükəsindən və təzyiqlərdən qorumağa çalışırdı. Bu dövlət hər iki imperiya arasında ayırıcı sədd rolunu oynamalı idi [21, s.29-41]. Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra 1918-ci ilin dekabrında Ermənistanın daşnak hökuməti Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək üçün müharibəyə başladı [27, s.187]. 1920-ci il aprelin 28-də qurulan Azərbaycan Sovet Respublikasının ilk diplomatik addımlarından biri Ermənistan hökumətinə 30 aprel 1920-ci il tarixli etiraz notası oldu. Lakin, Ermənistan hökuməti işğalçılıq fəaliyyətini dayandırmayaraq 1920-ci ilin yayında Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı, Qazax və Yelizavetpol (Gəncə-P.S) qəzalarının isə cənubunu işğal etməyə cəhd göstərdi. Həmin ilin yay sonunda ermənilər geri oturduldular [27, s.188].

16 mart 1921-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsi Türkiyənin Gümrü (Aleksandropol) anlaşmasına görə qazandığı əraziləri təsdiq etdi. Naxçıvan və Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qaldı [22, s.250]. Moskva və Qars (13 oktyabr 1921-ci il) müqavilələrinə görə Naxçıvanın – Azərbaycanın proteraktorluğu altında saxlanması ilə Naxçıvana olan iddialara son nöqtə qoyuldu [8, s.91-99].

Lakin, müqavilələr Zəngəzurun böyük hissəsinin Azərbaycandan ayrılıb Ermənistana verilməsi və bununla da Naxçıvanın süni surətdə ölkənin əsas hissəsindən təcrid edilərək, anklav halına düşməsi fonunda imzalandı. Moskvanın təkidi ilə 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzurun iki hissəyə bölündü və cüzi hissəsi Azərbaycanda qalmaqla 4505 kv.km-lik ərazi Ermənistana verildi [12, s.35]. Halbuki, 1920-ci ildə Zəngəzurdə yaşayan 224.197 nəfər əhalinin 70%-i azərbaycanlılar idilər [6, s.22]. Beləliklə, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1988-ci ildən başlayaraq Qarabağı zəbt etməyi qarşısına məqsəd qoymuş Ermənistanın daha sonra Naxçıvanı ələ keçirmək barədə məkrli planına uyğun olaraq oranın blokadaya salınmasına,

Naxçıvanın Azərbaycanla quru və dəmir yolu əlaqəsinin kəsilməsinə səbəb oldu. Azərbaycan Naxçıvanla İran, yaxud Gürcüstandan keçməklə Qars-İğdır yolu ilə Türkiyə vasitəsi ilə əlaqə saxlaya bilərdi.

90-cı ilin yarısında – Azərbaycanda xalq hərəkəti geniş vüsət almışdır. Xalqın bütün təbəqələri ölkənin torpaq bütünlüyünə hər hansı bir qəsdin qarşısını olmaq məqsədi ilə yumruq kimi birləşmişdilər. Hamı bu milli birliyə zidd olaraq Moskva ilə hər hansı danışığa, razılaşmaya getməyin əleyhinə idi. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə isə Sovet qoşunları ağır texnikanın müşayiəti ilə şəhərə daxil olaraq misli görünməmiş qırğın törətdilər [26, s.287].

Azərbaycan xalqının o gün faciə yaratdığı bir vaxtda Moskvada yaşayan Heydər Əliyev yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-nin Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək təşkil olunmuş toplantıda və mətbuat konfransında Bakıda baş vermiş qanlı qırğını pislədi, baş verən hadisələrdə ölkə rəhbərliyini fəaliyyətsizlikdə ittiham etdi [28,s.28]. Bu bəyanatdan sonra Heydər Əliyevin Moskvada yaşaması mümkünsüz oldu. O,SovİKP sıralarını tərk edərək Azərbaycana qayıtdı və doğulduğu Naxçıvana getdi [17,s.1.,5, s.91]. Həmin vaxt Ermənistan ərazisində Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində, Mehri rayonunda sonuncu azərbaycanlı kəndi – Nügədi kəndinin sakinləri öz torpaqlarından qovuldular. Beləliklə, 1988-1991-ci illər ərzində Ermənistanda 180-dən çox yaşayış məntəqəsindən 230 min azərbaycanlı qovuldu [10, s.130].

1991-ci il sentyabr 4-də Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi. Bu elə bir zamanda baş verdi ki, Naxçıvan MR Ermənistanın ona qarşı təcavüzünün baş verə biləcəyi reallığı ilə üz-üzə gəlmişdir [5, s.287]. 1993-cü ilin sentyabrında Qarabağ bölgəsində Araz çayı boyunca erməni işğalının güclənməsi ilə Naxçıvanda da vəziyyətin gərginləşdi.Naxçıvvan MR-in 300 mindən çox əhalisi təcavüz baş verərsə ya İrana,ya da Türkiyəyə pənah aparmalı idilər[29, s.191].

Yaranmış təhlükəli vəziyyətlə bağlı Türkiyənin diplomatik fəallığının artdığını görən İran bütün vasitələrlə regionda Türkiyənin təsirini məhdudlaşdırmağa və onu neytrallaşdırmağa çalışırdı. Elçibəy hökumətinin Türkiyə-yönlü siyasəti İranın vasitəçilik fəaliyyətinə ciddi maneə törədirdi. Bu isə İranın Ermənistanla yaxınlaşmasına təkan verdi. Hətta İran ermənilərin 1992-ci ilin mayında Naxçıvana növbəti təcavüzünü pisləsə də, Ermənistan rəsmi dairələri İranın vasitəçilik söylərini alqışlayırdılar [12, s.155-163].

1992-1993-cü illərdə Türkiyə ictimaiyyəti ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklərdən sarsıldı. Bu hadisələr türk mətbuatında da geniş işıqlandırıldı. Prezident T.Özal hətta Ermənistana xəbərdarlıq edərək bildirdi ki, Türkiyə ermənilərin Azərbaycan ərazisində törətdiklərini kənardan sadəcə seyr etməklə kifayətlənə bilməz.1992-ci il may ayının 8-də “ Milliyet” qəzetinin verdiyi xəbərə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri S.Dəmirəl ABŞ

prezidenti C.Buş ilə telefon danışığında bildirmişdir ki, Ermənistan Naxçıvana hücumları davam etdirsə Türkiyə kənar müşahidəçi kimi qala bilməyəcəkdir. Hətta 1992-ci ilin mayında erməni hərbi hissələrinin Naxçıvana hücumları gücləndirdikdə Türkiyədə hərbi müdaxilə imkanları ciddi müzakirə olunurdu. [13, 290]

Türkiyə hakim dairələrinin fikrincə Rusiya ilə 1921-ci ildə bağlanmış Qars müqaviləsi onun Naxçıvanın statusu ilə əlaqədar mübahisələrə müdaxilə etməyə imkan verirdi. Bu müqaviləyə istinad edən dövlət başçısı T.Özal hökumətdən Naxçıvana əsgər göndərməyi istəyirdi. DSP lideri B.Ecevit və MHP lideri A.Türkeş də Ermənistanın Naxçıvana hücum edəcəyi təqdirdə Türkiyənin hərbi müdaxiləsinin zəruriliyini qeyd edirdilər. T.Özal vəfat etdikdən sonra baş nazir T.Çiller də TBMM-dən belə hal baş verdikdə Türkiyənin Naxçıvana qoşun yeritməsi üçün ona səlahiyyət verilməsini istəyirdi [20, s.751].

Qeyd edilməlidir ki, 1921-ci il 16 mart tarixli Rusiya ilə Türkiyə arasında müqavilənin 3-cü bəndində bildirilir ki, əsas müqaviləyə I (c) əlavəsində göstərilən sərhədlər çərçivəsində olan Naxçıvan vilayəti Muxtariyyət ərazisi kimi Azərbaycanın protektoreatlığına verilir, bu şərtlə ki, Azərbaycan öz protektoretliyini üçüncü dövlətə verməməlidir [4, s.439-444].

Türkiyə Cümhuriyyətinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında nümayəndəsi Mustafa Aksin 1993-cü il aprelin 6-da Kəlbəcərin işğalından 4 gün sonra keçirdiyi mətbuat konfransında bildirdi ki, Türkiyə qardaş Azərbaycanın torpaqlarının zəbt edilməsinə və ona qarşı indiyə kimi törədilmiş ədalətsizliyin qalmasına imkan verməyəcəkdir. [15, s.122]

Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl Dağlıq Qarabağın münaqişəsinə daha ehtiyatlı yanaşırdı. O qeyd edirdi ki, əgər Türkiyə Azərbaycan tərəfində müharibəyə daxil olarsa, bu addım kənardan xristian - müsəlman qarşıdurması kimi qəbul edilə bilər və eyni zamanda Türkiyə - ABŞ münasibətlərinə də mənfi təsir göstərər, Rusiya ilə münasibətləri xeyli gərginləşdirərək, Dəmirəlin fikrincə Türkiyənin bu münaqişədə rolu vasitəçi olmaqdan ibarətdir [31, s.12-13].

2. Naxçıvan iqtisadi-nəqliyyat blokadasından çıxarılması istiqamətində Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı.

1991-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin Naxçıvanda olması və Muxtar Respublikaya rəhbərlik etməsi diyarın üzləşdiyi ağır vəziyyətdən və mənfur düşmənin əlinə keçməkdən xilas etdi. 29 oktyabr 1991-ci ildə Naxçıvanın Sədərək rayonunda Araz çayı üzərində Naxçıvan ilə Türkiyəni bir-birinə bağlayan müvəqqəti körpünün istifadəyə verilməsi Naxçıvanın Türkiyə ilə əlaqələrinə önəm qazandırmışdır. Müvəqqəti körpünün açılması ilə Türkiyənin Naxçıvana yardımları artmağa başladı. 9 noyabr 1991-ci ildə Türkiyə Qızılayı Naxçıvana 126 ton buğda göndərməklə yardım etmiş, 29 noyabrda isə İğdır

əhalisi və valiliyinin yardımlarından ibarət 19 iri tonnajlı yük avtomobillərindən ibarət karvan Naxçıvana yardım gətirmişdir. 1991-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycanla Türkiyə arasında Sədərək rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində salınmış müvəqqəti körpünün açılış mərasimi oldu. Mərasimdə Heydər Əliyevlə yanaşı, Türkiyə hökumətinin rəsmiləri, Bakıdan gələn nümayəndələr iştirak etmişlər [13, s.211].

1992-1993-cü illərdə Naxçıvan MR-nın Ermənistan tərəfindən elektrik enerjisinin verilməsinin dayandırılmasına və dəmir yolunun Mehri sahəsində hərəkətin dayandırılmasına baxmayaraq Naxçıvan yaşayır və müharibə aparırdı. Çətinliklərə baxmayaraq, Heydər Əliyev Naxçıvana uğurla rəhbərlik edirdi. 1992-ci ilin martında Türkiyə prezidenti S.Dəmirəllə danışıqlardan sonra buraya hərtərəfli yardım göndərildi. Muxtar Respublika Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşuldu [16, s.102]. Naxçıvanı Türkiyə birləşdirəcək yol heç vaxt olmamışdır. Tərəflərin təşəbbüsü ilə Araz çayı üzərində Naxçıvanı Türkiyənin Dilucu adlanan bölgəsini birləşdirən körpü tikildi [15, s.156]. Naxçıvanlılar, həmçinin bütün Azərbaycan bu körpünü “Ümid körpüsü” adlandırırdı. 1992-ci il mayın 28-də Sədərək Dilucu körpüsünün açılışı iqtisadi böhran içərisində yaşayan Naxçıvanda bayrama çevrildi. Körpünün rəsmi açılışında iştirak etmək üçün Türkiyənin Baş naziri S.Dəmirəlin başçılığı ilə böyük nümayəndə heyəti Naxçıvana gələrək bölgə ilə tanış oldular. Körpünün açılış mərasimində “bu gün burada cərəyan edən hadisə tək bu körpünün açılışı deyildir. Cərəyan edən əsas hadisə 70 il bir-biri ilə qütbətdə, həsrətdə qalmış qardaşlarımızın yenidən görüşməsidir, bu coşqunluğu anlamaq lazımdır” - deyən S.Dəmirəl onu da əlavə etdi ki, “Qardaşlıq, dostluq bundan sonra daha sıx olacaqdır. Türkiyə ilə Azərbaycan, ona bağlı Naxçıvan arasında əlaqələr genişlənəcək, adamlar bir-birləri ilə yaxınlaşacaqlar” [1, s.3].

“Naxçıvan türk-islam dünyasına bir qapıdır” söyləyən Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasına Naxçıvanın rəhbəri kimi ilk rəsmi səfəri 1992-ci ilin martın 22-25-də həyata keçirilmiş, səfər zamanı Türkiyə Prezidenti Turqut Özal, Baş nazir Süleyman Dəmirəl və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirilmişdir. Görüşlərdə əsas müzakirə edilən məsələ Qars müqaviləsini yenidən gündəmə gətirməklə Ermənistanın düşdüyü ağır vəziyyət olmuşdur. Nəticədə, Türkiyənin Baş naziri ilə Naxçıvan Ali Məclisinin sədri arasında birgə “Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq protokolu” imzalanaraq, bütün sahələr üzrə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [1, s.20]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvanda mühüm iqtisadi islahatlar keçirildi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradıldı. Türkiyənin iş adamları Naxçıvana dəvət edildi. Onlara biznes fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradıldı.

Heydər Əliyev hərbi quruculuq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Naxçıvan ərazisində qalan keçmiş sovet ordusunun və sərhəd zastavasının

bütün silahları və hərbi texnikası milli ordu hissələrinə verildi. Respublika rəhbərliyi belə çətin vəziyyətdə Ermənistan Respublikaası ilə uzun sərhəd zolağına malik Naxçıvan MR-nı, onun rəhbərləri dəstəkləmək Naxçıvan MR-nın təhlükəsizliyini və ərzaq təminatını həyata keçirən bu şəxsin fəaliyyətini təqdir etmək əvəzinə, ona qısqançlıqla yanaşır, fəaliyyətini ləkələməyə çalışırdı. Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri kimi 1992-ci ildə 4 dəfə (3 dəfə Ankaraya, 1 dəfə İğdır), 1993-cü ildə isə 3 dəfə Türkiyə Respublikasına (İğdır, İstanbul və Ankaraya) səfərləri Ermənistan tərəfindən ağır iqtisadi-nəqliyyat blokadasına salınan bölgəni ərzaq, yanacaq və gündəlik tələbat malları ilə təchiz etməkdə böyük rol oynamışdır. Nə qədər qərribə olsa səfərlər Bakıda böyük narazılıqla qarşılanmışdır. Halbuki, bu səfərlər Naxçıvanla, həm də bölgə üçün çox vacib enerji sahəsində əməkdaşlığın əsasını qoymuş, gələcəkdə Türkiyə şirkətlərinin modul və kanal tipli elektrik stansiyalarının tikintisinə cəlb olunmasına, Türkiyənin BOTAS şirkətinin Naxçıvanı fasiləsiz qazla təchizatına zəmin yaratmışdır, 92 km-lik İğdır-Naxçıvan yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkilmişdir [7, s.31]. Bu siyasətin davamı olaraq Naxçıvanda təsis edilən Türkiyə Respublikasının Baş Konsulluğu 5 fevral 1993-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır [1, s.20].

1992-ci il sentyabrın 11-də Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Türkiyə Respublikasının Bakıdakı səfirliyinə göndərdiyi notada Heydər Əliyevin Türkiyəyə dəvət etdiyi səfərlərə etirazını bildirərək, onun imzaladığı sənədlərin legitimliyini şübhə altına almışdır. Öz cavab notasında Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi aşağıdakıları bildirmişdir: Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin 11 sentyabr 1992-ci il tarixli notası ilə əlaqədar aşağıdakıları diqqətinizə çatdırırıq... Türkiyə Respublikası hökuməti Azərbaycana bağlı Muxtar bir Respublika olduğu 13 oktyabr tarixli Qars müqaviləsi ilə müəyyənlanmış olan Naxçıvan ilə imzaladığı sənədlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan Respublikasına bağlı olmayan müstəqil vahid kimi qəbul edilməsi fikrini yarada biləcək hər hansı bir ifadəyə yol verməməsinə xüsusi diqqət çəkmişdir... Türkiyə Respublikası hökuməti Azərbaycan Respublikasının və ona bağlı Muxtar Respublika... ilə bölünməz bir tam olduğunu bilir və bu bütövlüyün qorunması yolunda yardımlarını iki ölkə arasında mövcud dostluq, vətəndaşlıq prinsiplərinə uyğun davam etdirəcəkdir” [19, s.17-18].

ABŞ, Fransa və Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında ardıcıl mövqe tutmaması Ermənistan daha da həyasızlaşmağa, beynəlxalq və regional qurumlara meydan oxumağa ruhlandırır, Azərbaycan ictimaiyyətində isə onların gücsüzlüyü barədə rəy yaradırdı. Azərbaycan diplomatiyası Ermənistanın təcavüzkar olduğunu beynəlxalq birliyə sübut edə bilmədi. 1993-cü il aprel 7-də Kəlbəcərin işğalı ilə bağlı qətnamə qəbul edən

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Türkiyənin təşkilatdakı nümayəndəsinin Ermənistanı təcavüzkar elan etmək təklifini qəbul etməyərək işğalı Qarabağ ermənilərinin yerli özünümüdafiə qüvvələrinin həyata keçirdiyini qeyd etdi [3, s.76].

Belə bir şəraitdə ölkədə daxili ictimai-siyasi durum da gərginləşmişdir. Kəlbəcərin işğalı Elçibəy hökumətinin nüfuzuna böyük zərbə vurdu. Vəzifələrindən kənaşlaşdırılan korpus komandiri Surət Hüseynov, Müdafiə naziri Rəhim Qaziyev, Daxili İşlər naziri İskəndər Həmidov hakimiyyət daxilində siyasi qarşıdurmanın güclənməsinin sübutu idi. Belə vəziyyətdə ölkəni yalnız Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev çıxara bilərdi. İnsanlar onun böyük dövlətçilik təcrübəsinə inanırdılar. 1993-cü ilin iyununda erməni işğalının daha da genişlənməsi nəticəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, hakimiyyət və müxalifət arasında qarşıdurmanın silahlı toqquşmalar həddinə çatması ölkəni Vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. Hakimiyyət Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya dəvət etdi. Ölkə rəhbərliyində Ə.Elçibəyi Heydər Əliyev əvəz etdi. Ölkənin tarixində yeni mərhələ başladı. Qanunçuluq və nizam-intizam bərpa etməklə yanaşı ölkəni iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün təcil tədbirlər görüldü. Həmçinin, Azərbaycan ətrafında formalaşan geosiyasi reallığa cavab verən və ölkənin milli mənafeləri ilə səsleşən xarici siyasət konsepsiyası işlənilib hazırlandı. 1993-1995-ci illərdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişafında böyük irəliləyiş baş verdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri daha məqsədyönlü xarakter aldı. Qısa müddətdə xarici ticarət dövriyyəsində Türkiyə ikinci yerə çıxdı. Ticarət dövriyyəsinin həcmi 250 milyon ABŞ dolları təşkil edirdi. Azərbaycanda 800-dək türk şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Ölkəyə 500 milyon dollar sərmayə yatırılmışdır. 1995-ci ildə Azərbaycanda birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulan sərmayələrin 45,6 faizi Türkiyənin payına düşürdü. [15, s.196].

1995-ci illərin sonlarından başlayaraq Türkiyə ilə Naxçıvan siyasi, iqtisadi əlaqələri keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Əgər bu dövrə qədər bu əlaqələr əsasən Türkiyənin Muxtar Respublikaya maliyyə, ərzaq, yanacaq və digər humanitar köməyi formasında həyata keçirildisə, bu dövrdən başlayaraq tərəflər arasında qarşılıqlı ticarət, istehsal, bank işi, birgə müəssisələrin yaradılması, idxal-ixrac formasında münasibətlər inkişaf etməyə başladı. Xarici əlaqələrin həcmi artdı. Həmçinin, Türkiyəyə ixrac edilən malların da həcmi və çeşidi artdı. Əlaqələrin genişlənməsi regionun – xüsusilə, Türkiyənin İğdır vilayətinin - sosial-iqtisadi ən zəruri şərtlərindən biri olmuşdur, bu da öz növbəsində bütövlükdə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının artan dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir.

2009-cu il oktyabrın 3-də Türkdilli dövlət başçılarının IX Zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi də təsadüfi deyildi. Prezident İlham

Əliyevin toplantıda yekun nitqində demişdir: “Naxçıvanın türk dünyasında çox böyük xüsusi yeri vardır. Naxçıvan çox böyük tarixə malik olan diyardır. Naxçıvanın strateji əhəmiyyəti, tarixi, mədəniyyəti, tarixi abidələri bizim böyük dəyərimizdir. O da həqiqətdir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin bünövrəsinin qoyulması məhz Naxçıvanda həyata keçirilmişdir [1, s.20].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 11-13 noyabr 2013-cü il tarixində Türkiyə Respublikasına rəsmi səfər etmiş, səfər çərçivəsində imzalanmış Birgə Bəyanatın əlavəsi olaraq, “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əlaqələrin dərinləşməsinə dair 2014-2015-ci illər üzrə fəaliyyət planı” qəbul edilmişdir. Fəaliyyət planında “Naxçıvan və Türkiyə arasında qarşılıqlı ticarətin asanlaşdırılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi”, “Naxçıvana Türkiyə vasitəsi ilə dəmir yolu xəttinin (Qars-İğdır-Aralıq-Dilucu-Naxçıvan) inşa edilməsi məqsədi ilə hazırlıqların sürətləndirilməsi və 2014-cü ilin birinci rübündə vəziyyətə dair hesabatın və konkret iş planının hesablanması”, həmçinin, “Naxçıvana Türkiyədən təbii qazın verilməsi üçün lazım olan kəmərin başa çatdırılması və istismara verilməsi ilə bağlı olan məsələlərin ARDNŞ ilə BOTAS arasında müzakirə edilməsinə baxılması” kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [1, s.20].

Müxtəlif illərdə Türkiyə və Naxçıvanın yüksək rütbəli rəsmilərinin qarşılıqlı səfərləri də əlaqəni möhkəmləndirən amil olmuşdur. 2017-ci il dekabrın 20-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Bənəli Yıldırım Naxçıvana rəsmi səfər etmişdir. 2023-cü ilin sentyabrın 25-də Naxçıvana rəsmi səfər edən Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti R.T.Ərdoğan İlham Əliyevlə birlikdə İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin təməlini qoydular, “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsinə dair Niyət Protokolu” imzaladılar.[11]

Naxçıvan ənənəvi olaraq, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində mühüm bağlayıcı həlqədir. Bugün gündəmdə olan Ermənistanın Mehri rayonundan keçəcək dəmir yolunun bərpası və yuxarıda qeyd etdiyimiz Naxçıvan-Qars yolunun istismara verilməsi Muxtar Respublikanı nəinki region ölkələri ilə Mərkəzi Asiya arasında, həm də beynəlxalq miqyasda yük və sərnişin daşıma-
larında vacib geostrateji məkana çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova S. Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasındakı əlaqələr: Ali səviyyəli görüşlər və məaliyyətlər / Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni müstəvidə mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Naxçıvan, Qeyrət, 2019. 190 s.
2. Abdulla Mustafayev, Ruhiyyə Rzayeva. Türkiyə Azərbaycan siyasi əlaqələrində Naxçıvan // Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yeni

- müstəvidə mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Naxçıvan, Qeyrət, 2019. 190 s.
3. Abdullayev E İ. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində, Bakı, Təhsil, 2004. 216 s.
 4. Allahverdiyev Q Ə. Sultanzadə V.M. Heydər Əliyev və Şərq, VI cildə III cild, Bakı, Çarşıoğlu, 2005. 760 s.
 5. Azərbaycan tarixi VII cild, məs. red. T.B.Qafarov, Bakı, Elm, 2008. 688 s.
 6. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz Bakı, Nurlan 2004..294 s.
 7. Hüseynov Yusif. Azərbaycan-Türkiyə qarşılıqlı əməkdaşlıq və strateji tərəfdaşlıq əlaqələrində Naxçıvan //Naxçıvan-Türkiyə diplomatik əlaqələrini yeni müstəvidə mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Naxçıvan, Qeyrət, 2019..190 s.
 8. Kərimova V T. Erməni məsələsinin yaranmasında İngiltərənin rolu məsələsi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix institutu, Elmi əsərlər, №78 , 2019. 90-100 s.
 9. Məmmədov M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Naxçıvanın yeri. Azərbaycan qəzeti, 2010 15 may, s.8.
 10. Mustafazadə T T. “Erməni məsələsindən “erməni terrorizminə. Bakı, Turxan. NPB, 2016. 140 s.
 11. https://azertag.az/xeber/politoloq_naxchivanda_imzalanan_senedler_old_uqca_muhum_tarixi_ehemiyete_malikdir-2763298
 12. Qasımlı M C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti 1991-2003, II cild, Bakı, Mütərcim, 2015..640 s.
 13. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika)./ Müəllif-tərtibçi Şakir Yaqubov, Bakı, Səhər qəzeti, 1995. 848 s.
 14. Rusiyanın yeni hərbi doktrinası və sülhyaratma (11 noyabr 1992-ci il) // Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, fond №28, siyahı №19, iş № 32, vərəq 95.
 15. Səfərov P. Azərbaycan Respublikası Rusiya, İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında, Bakı, Elm və həyat, 2011. 264 s.
 16. Səfərov P. XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında Naxçıvan MR-nın - Azərbaycanın İranla iqtisadi nəqliyyat əlaqələrinin iştirakının bəzi problemləri. Bakı, Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2023, №2, s.97-106.
 17. SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına // Azadlıq qəzeti, 1991, 26 iyul, s.8
 18. Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə, Bakı, Maarif, 1995. 223 s.

19. Türkiyə Respublikası XİN notası (Ankara: 14 sentyabr 1992-ci il) // Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivı, fond № 28, siyahı № 21, iş № 31. Vərəq 2.
20. Bal İ. XXI yüzyılda Türk Dış politikası (Geliştirilmiş 2. baskı) // Ankara, Nobel Yayım Dağıtım, 2004..994 s.
21. Ünal Ö.F. Osmanlı-Azərbaycan ilişkileri (1918-1920) // -Bakı: Journal of Kafkaz University 2000, s.29-41.
22. Алиева С.И. Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX-начало XX вв.). Баку, ИПО Турхан, 2015. 486 с.
23. Владимирский А.В. Великий. Ататюрк. «Отец народа», Человек судьбы. Москва Эксмо, 2014.. 352 с .
24. Гасымлы М. К истории передачи Зангезура Армении «Ирс», № 114, Баку, 2022, с.32-45.
25. Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Баку: Elm, 1990. 144с .
26. Джаббаров З.А. Четверть века в независимом Азербайджане. Баку: Бакинская типография, 2с016. .450.
27. Карабах: очерк истории и культуры. Под редакцией А.Аббасова. Баку: Чашыоглы, 2004..216 с.
28. Люкимсон П.Е. «Нагорный Карабах: хроника конфликта. Записки бакинского еврея». Баку: Ишыг, 1992. 32 с.
29. Рамезанзаде А. Роль Ирана как посредника в Нагорно Карабахском кризисе // Спорные границы на Кавказе под ред. Бруно Коппитерс. Москва: Весь мир, 1996, с.182-198
30. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам//Bakı-Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988..59 s
31. Winrow G.M. Turkey and the Caucasus. Domestic and Security Consens. London: Royal Institute of International Affeirs, 2000, p.67.